

Ο λόγος του Πικιώνη

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ

Ο ΠΟΙΟΣ αρχίζει σήμερα να εξετάζει τα κείμενα του Πικιώνη έχει να αντιμετωπίσει δύο δρόμους που αλληλοσυμπληρώνονται. Ο ένας ερευνά τη σημασία που έχουν –ή μπορεί να έχουν– στο παρόν, δηλαδή τι μας λένε με τις μερινές προοπτικές και τάσεις. Άρα, και το αν ήταν «προφητικά» ή «διαισθητικά» για όσα έμελλαν να επακολουθήσουν. Ο άλλος ερευνά τη σημασία που είχαν την εποχή που δημοσιεύτηκαν, δηλαδή την ιστορική τους υπόσταση, εάν και εφόσον βέβαια κάτι τέτοιο είναι δυνατό μέσα από αξιόπιστες μαρτυρίες, γραπτές ή έστω προφορικές. Σίγουρα, δεν μπορούμε να αποκολλήσουμε αυτά τα κείμενα από το υπόβαθρό τους, σαν άλλη μια απειλούμενη τοιχογραφία ναού που εξ ανάγκης αποτοιχίζεται, ούτε να τα δούμε σαν εξαυλωμένα γραπτά, ξέχωρα από τη συνολική δράση του συγγραφέα τους.

Στην περίπτωση, τώρα, του Πικιώνη, το πρόβλημα διαθέτει ιδιαίτερες πτυχές, μια και τα κείμενά του (όπως και ο ίδιος) δεν ανήκουν σε κάποιο περιχαρακωμένο χώρο, όπως της αρχιτεκτονικής, αλλά επικαλύπτουν μια ακαθόριστη περιοχή, που περιέχει αρχιτεκτονική και εικαστικές τέχνες και, πέρα από αυτά, τη λογοτεχνία. Γιατί τα κείμενά του διαθέτουν σαφέστατες λογοτεχνικές αρετές, πράγμα που απορρέει άμεσα από τα εκκλησιαστικά διεσπαρμένα διαβάσματά του¹ αλλά και από τον κύκλο μέσα στον οποίο κινήθηκε ο Πικιώνης. Οι συναναστροφές του, οι ιδιαίτερες φιλίες του (σήμερα ικανοποιητικά τεκμηριωμένες)² υποδηλώνουν ενδιαφέροντα και ιδιαίτερες κλίσεις ενός χαρακτήρα που βρισκόταν στον αντίποδα του «τυπικού αρχιτέκτονα», δηλαδή εκείνου που ασχολείται αποκλειστικά με το επάγγελμα ή, εναλλακτικά, με τη θεωρία της τέχνης του.

Εκεί λοιπόν νιώθουμε τον έντονο πειρασμό να παρασυρθούμε και να αποθαυμάσουμε τα κείμενά του ξέχωρα από οτιδήποτε άλλο, μια και στέκουν θαυμάσια από μόνα τους, πέρα από τον τόπο και το χρόνο. Για παράδειγμα, ας πάρουμε το ποιητικό απόσπασμα της «Συναισθηματικής τοπογραφίας»:³

*Αληθινά συλλογισίμαι, ω ασβεστόλιθε,
πως από τον καιρό που η διάπυρη μάζα
του πλανήτη αυτού που πατάμε, ξεπετάχτηκε
από το Άστρο του Ήλιου, στριφογυρίζοντας
ωσάν δακτύλιος γύρω του (...)
πως δεν ήταν τυχαία η θέση που πήρες μέ-*

*σα στη μάζα του, μα πως η Αρμονία του
Παντός, αυτή που καθώρισε την απόκλιση
του άξονός του, αυτή σου έταξε τούτο τον
τόπο για πατρίδα του πνευματικώτατου
σχηματός σου κάτω από έναν αιθέρα κι'
ένα φως ισάξιά σου πνευματικά.*

Σε αυτή την περίπτωση (και σε άλλες ανάλογες), ο τρόπος γραφής του Πικιώνη προσφέρεται για ενδιαφέρουσες συγκρίσεις, έστω με σύγχρονους του συγγραφείς –για παράδειγμα, τον Στρατή Δούκα ή τον Φώτη Κόντογλου–, για να μην πάμε μακρύτερα και συνεχίσουμε την αναζήτηση στην Ευρώπη του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού. Όταν μάλιστα έχει ήδη διατυπωθεί η υπόθεση ότι ο Πικιώνης μεταφέρει το «κλίμα» της βικτωριανής αισθητικής στην Ελλάδα, φυσικό θα ήταν οι επιρροές να εκτείνονται και σε υφολογικά θέματα. Αλλά νομίζω πως αν συνεχίσουμε έτσι, θα χάσουμε μια σπουδαία ευκαιρία για μια συνολική εκτίμηση ορισμένων διαστάσεων του φαινομένου Πικιώνη, μια και ο ίδιος, σε καθεμιά από τις εκδηλώσεις του, φρόντιζε να διαχέει προς τα έξω το ίδιο αξιολογικό σύστημα, την ίδια κοσμοθεωρία.

Ένα απλό παράδειγμα ίσως θα ήταν χρήσιμο εδώ: η γλώσσα την οποία ο Πικιώνης επιλέγει να χρησιμοποιήσει. Θα μπορούσε κανείς να συσχετίσει τον έντονο «εκλεκτικισμό» που αποτυπώνεται στα γραπτά του, αν μετρήσουμε από πού ερανίζεται το λεξιλόγιό του. Ένας διανοούμενος που αισθάνεται το ίδιο άνετα να χρησιμοποιήσει λέξεις «ψαρεμένες» από την αρχαία γραμματεία ή τη μεσαιωνική σε οποιοδήποτε μίξεις, θα πρέπει κανονικά να πιστεύει στη νομιμότητα να απευθύνεται σε όλο το εύρος της ελληνικής ιστορίας.

Το ίδιο άλλωστε δεν κάνει στα κτίσματα που σχεδιάζει, παράλληλα με τα κείμενα που γράφει ή με οποιοδήποτε παράλληλες εκδηλώσεις έχει να ασχοληθεί.⁴ Ίσως μάλιστα θα άξιζε τον κόπο να δούμε ταυτόχρονα την «εξέλιξη» που είχαν η σκέψη του Πικιώνη και οι σχεδιαστικές επιλογές του. Αν πράγματι υπάρχει συγκεκριμένη «πορεία» από την αρχή προς το τέλος, δεν είναι άραγε διαφωτιστική η διαπίστωση ότι το «πέραςμα» από την αρχαιότητα προς το Βυζάντιο και τον λαϊκό πολιτισμό στα σχέδιά του συμβαδίζει με μια σταδιακή μετάβαση από τον κρυπτικό λόγο, χωρίς συγκεκριμένες αναφορές και ταυτίσεις, προς μια ολοένα

και πιο φανερή αναφορά σε κείμενα άλλων, ώσπου στο τέλος ο λόγος του Πικιώνη να φτάσει οριακά στην παράθεση σχολιασμένων αποσπασμάτων από τους αγαπημένους του συγγραφείς;⁵

Μια και το ζητούμενο εδώ είναι όμως διαφορετικό, οφείλουμε να θέσουμε δύο άλλα ερωτήματα: Ποια ήταν η συνέπεια στη μεταδοτικότητα του λόγου του Πικιώνη από τη διαχρονική αυτή αλλαγή σε «ύφος»; Πότε ήταν πιο εύληπτος, δηλαδή πιο αποτελεσματικός; Ήδη όμως έχουμε περάσει στην αναγνώριση του λόγου του Πικιώνη και αυτή η τελευταία υπόθεση μας εισάγει σε εκείνη τη σύνθετη διαδικασία που αρχικά αναφέραμε. Αν προσωρινά εγκαταλείψουμε τους συσχετισμούς με άλλους τομείς δραστηριότητάς του, χρειάζεται να ζυγίσουμε την ιδιαίτερη βαρύτητα της παραπάνω υπόθεσης. Υπάρχει τελικά διαπιστωμένη «εξέλιξη» στο πώς σκέφτεται (άρα και στο πώς γράφει) ο Πικιώνης μέσα στα σαρά-

ντα χρόνια που χωρίζουν το πρώτο του γνωστό κείμενο, «Η λαϊκή μας τέχνη κ' εμείς»,⁶ από το τελευταίο του, που μάλιστα δεν είναι καν με την αυστηρή του έννοια «γραπτό» αλλά προφορικό;⁷

Και έστω πως είναι έτσι τα πράγματα: Τι σημαίνει κάτι τέτοιο, για τον Πικιώνη πρώτα και ύστερα για τον περιγυρό του; Το ερώτημα είναι νόμιμο, γιατί μια τέτοια «αλλαγή» εμπεριέχει συνέπειες με ευρύτερες προεκτάσεις. Ήδη υπάρχει διάχυτη μια άποψη πως ο προπολεμικός Πικιώνης, με τα κείμενα που δημοσιεύει στο *Τρίτο Μάτι*,⁸ διαφέρει ποιοτικά από τον μεταπολεμικό, των «Αυτοβιογραφικών σημειωμάτων».⁹ Τι σχέση έχει με μια πιθανή μετάβαση από κάποια νεανική ριζοσπαστικότητα (όπως δείχνει εξακολουθητικά στο Μεσοπόλεμο, ακόμα και σε ηλικία κοντά 50 χρόνων!) σε μια λιγότερο μαχητική στάση μεταπολεμικά, μιας έκδηλης ενδοστρέφειας, που θα μπορούσε να εκληφθεί ως περίοδος συμβιβασμού και αποδοχής; Πώς εξηγείται η αντίστοιχη «τάση», που είναι πιο φανερή και ομολογημένη π.χ. στο στενό του φίλο Φ. Κόντογλου: της βαθμιαίας μετάβασης από έναν ευρωπαϊκό τύπου εξωτισμό σε μια ιδιότυπη θρησκοληψία ανατολικού τύπου;

Όλα τα παραπάνω – και ίσως πολλά περισσότερα – μπορούν να απαντηθούν μέσα από την προσεκτική μελέτη των κειμένων του Πικιώνη. Ήδη η ομιλία του Δ. Φατούρου, το Δεκέμβρη του '87, για τον «έμμεσο» λόγο του Πικιώνη, στο Ίδρυμα

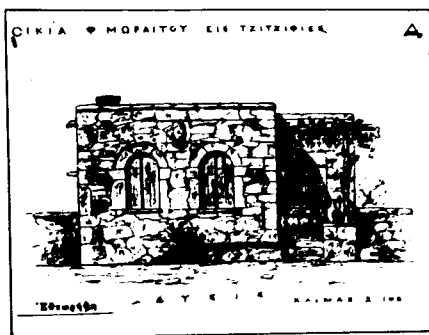
Μωραΐτη,¹⁰ πρότεινε μια διεισδυτική «ερμηνεία» του ιδιαίτερου χαρακτήρα του. Έδειξε έτσι τις ως τώρα αγνοημένες δυνατότητες που εμπεριέχονται σε μια τέτοιου είδους ανάλυση. Δεν απομένει λοιπόν παρά να γίνουν περισσότερα συστηματικές αναφορές προς ανάλογες κατευθύνσεις. Και νομίζω πως καλύτερο θα ήταν να αρχίσει κανείς από το πώς ο ίδιος έκρινε ότι λειτουργεί ο λόγος του, για να μεταβεί κατόπιν στο πώς αντιμετωπίστηκε αυτός ο λόγος από τους άλλους.

Ίσως ένα από τα βασικά στοιχεία του λόγου του Πικιώνη είναι η περιφάνεια έννοια της διδασκαλίας του. Είτε μπροστά σε ακροατήριο είτε μέσα από δημοσιεύματα, ο Πικιώνης επικοινωνεί με το κοινό του με έναν εξαιρετικά ιδιότυπο τρόπο. Μια πρόσφατα καταχωρημένη μαρτυρία σχετική, του Π. Καλαντζόπουλου,¹¹ δίνει τις βασικές της συνισταμένες. Οι σπουδαστές είχαν κληθεί να σχεδιάσουν το σπιτάκι ενός φύλακα αρχαιοτήτων και ο Πικιώνης σχολιάζει τα σχέδια που του παρουσιάζουν:

Είμαστε ακόμα στην αρχή, μα δεν μας απλλάσσει αυτό, απ' την αρχή θέλει μια γρηγοράδα και μια αντίληψη αλλοώς θα ματαιοπονούμε με πράγματα όμορφα, ασχημάτιστα. [Βλέποντας ένα σχέδιο συμβατικό, λέει] Αλλά εγώ δεν ζήτησα αυτό [...] αλλά την αναίρεση της συμβατικής επισημότητας και την απάλειψη της υπαλληλικής σχέσεως ακόμη και από τον ελάχιστο ρόλο ενός φύλακος. [...] Και πώς θα μπορούσε αυτό να γίνει χωρίς τις δήθεν ρυθμολογικές προφάσεις και άλλες διάφορες μικρότητες; Εγώ νομίζω με πολλούς τρόπους. [...] Πέστε μου εσείς λοιπόν, συνέχισε ο Πικιώνης, από τα σχέδια αυτά [...] υπάρχει κάποιο που να διατυπώνει κάπως αρμοδιότερα την πρόθεσή του; [...] Το συζητούμε αυτό γιατί η αξία, η αρετή ενός σχήματος και η ένταξή του που επιχειρείται σήμερα σ' ένα φύλλο χαρτί προεικάζει εκείνο που θα γίνει αύριο στον ίδιο τον χώρο. [...] γι' αυτό την ώρα που θα επιχειρείτε να φέρετε μια γραμμή να 'χετε πάντα μπροστά στα μάτια σας την εικόνα του χώρου. [...] Πρέπει να φαίνεται πού αποσκοπούμε και μία σκέψη, όχι οποιαδήποτε, όχι η τυχούσα αλλά η πρέπει σκέψη και το ορισμένο πάντοτε γιατί.

Με αυτό θα πρέπει να συνδυαστεί και η γνωστή περιγραφή του από τον Γιώργο Μπουζιάνη,¹² όπου περιλαμβάνεται και η περιφάνεια εκμυστήρευσή του:

Είχε κάτι το μυστηριώδες η ομιλία του. [...] Σε ανάγκαζε να βρης μόνο σου μέσα σε μιαν απεραντοσύνη τον τόπο όπου έτρεχε η δικιά του φαντασία. Πάντα, θημάμαι, βρισκόμουν σε μια κατάσταση φόβου, μη τυχόν και χάσω το νήμα της ομιλίας του. Κάποτε όμως έρριξε ο ίδιος το φως μέσα στα μυστηριώδη και κρυμμένα νοήματά του και με παρέσυρε και μένα μέσα σ' ένα μαγευτικό κόσμο. [...] Μα ξέρεις, δε θέλω

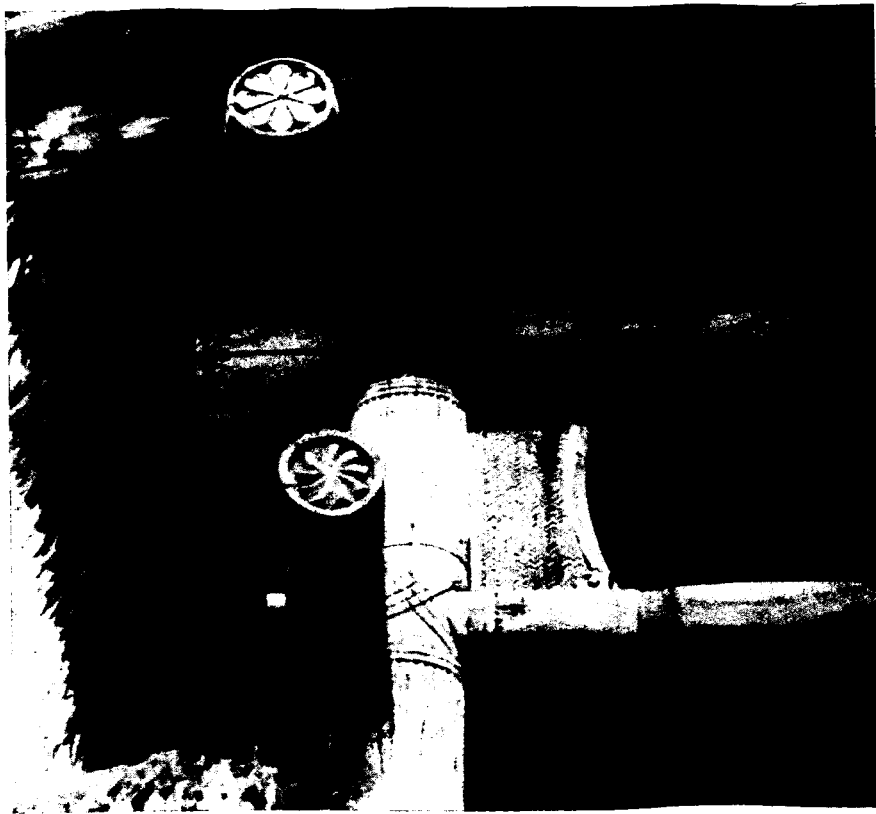

εγώ να τα κάνω αυτά, μα να γίνουν αιτία για να τα κάνουν άλλοι, η άλλη γενεά, άλλες γενεές. [...] Είχα την εντύπωση ότι κρατούσε σπόρους στη χούφτα του και τους έρριχνε περπατώντας πάνω στη γη, και ήξερε πως κάποτε θα καρποφορήσουν.

Βλέπουμε εδώ ότι υπάρχει έντονη η αίσθηση ενός ρόλου που επιωμίζεται ο Πικιώνης ενσυνείδητα, ο οποίος μάλιστα διαθέτει ορισμένες ξεκάθαρες προεκτάσεις. Η έννοια του «σπόρου» που ρίχνεται ελεύθερα στο χωράφι παραπέμπει στη γνωστή ευαγγελική παραβολή του «καλού σπορέα». Πέρα από αυτό όμως, υπάρχει έντονη η έννοια της σχετικότητας του χρόνου. Πράγματι, ο Πικιώνης δεν μοιάζει να ανησυχεί για το παρόν ή το άμεσο μέλλον: όλα αυτά κάποτε θα γίνουν κατανοητά, κάποτε θα μπορέσουν να μεταμορφωθούν σε κίνητρα προς δράση – που είναι και το τελικό ζητούμενο. Γιατί, αντίθετα από την κοινή αντίληψη, ο Π. Καλαντζόπουλος μας έχει προειδοποιήσει για το πόσο λίγο ανεδάφικος ήταν στα αλήθεια ο Πικιώνης,¹³ και έχουμε τεκμήρια της συνειδητής του συμμετοχής σε όλα τα γύρω του τεκταινόμενα.¹⁴

Πρόκειται άραγε για μια φιλοσοφική ενόραση, απλά και μόνο, που τυχαίνει κάποιες στιγμές να συμπίπτει με καιρία προβλήματα της εποχής του, όπως ας πούμε ένας προφητικός λόγος θα λειτουργούσε ακόμα και σήμερα, δηλαδή σε μια κατεξοχήν «κοσμική» περίοδο της ιστορίας; Θεωρώντας, νομίζω χωρίς να χρειάζεται απόδειξη, ότι η διαμόρφωση του Πικιώνη συντελείται σχεδόν αποκλειστικά στο Μεσοπόλεμο, θα μπορούσαμε να συνυπολογίσουμε κάτι αρκετά αγνοημένο: την επίδραση που είχαν επάνω του οι διάφοροι, περαστικοί από την Ελλάδα, Ινδοί φιλόσοφοι-μύστες.¹⁵ Αυτοί είχαν τότε μεγάλη πέραση σε μια Ευρώπη αναστατωμένη από την οικονομική κρίση και κάτω από τη συνεχή απειλή του πολέμου.

Πέρα από αυτό, θα μπορούσε για παράδειγμα να παραλληλιστεί ο λόγος του Πικιώνη με εκείνον του Σικελιανού. Γνωρίζονταν μεταξύ τους και μπορεί να θεωρηθεί πως σε κάποια εποχή¹⁶ είχαν κοινούς στόχους και σε μια άλλη μπορεί να

αναγνωριστεί ο απόηχος του Σικελιανού στο «όραμα» των κειμένων της Αιξωνής.¹⁷ Συγγένειες ίσως υπάρχουν, όχι όμως ταύτιση. Στον πληθωρικό λόγο του Σικελιανού ο Πικιώνης αντιτάσσει αντίστοιχα έναν αυστηρά υπαινικτικό και παραμένει πάντα στο μεταίχμιο ανάμεσα στο λόγο και τη σιωπή, δοκιμάζοντας το αμφιλεγόμενο και το αδιευκρίνιστο ως μοναδικό όπλο προσέγγισης της αληθινής γνώσης.

Στη σχεδιαστική δουλειά του επίσης «διστάζει» και «ταλαντεύεται»,¹⁸ έχοντας επίγνωση μιας διαδικασίας ωρίμανσης που δεν μπορεί να επιταχυνθεί τεχνητά. Άλλωστε το ίδιο συμπεριφέρεται μέσα στην τάξη: το μάθημα διεξάγεται μέσα από μια φαινομενικά δαιδαλώδη κίνηση από θέμα σε θέμα, χωρίς ποτέ να χάνεται ο τελικός στόχος αλλά και χωρίς ποτέ να απλοποιούνται τα πράγματα κατά τρόπο αφύσικο. Επίτηδες δεν «κλείνει» τη συζήτηση, μα και ξέρει πως θα συνεχιστεί νοερά στο μυαλό του συνομιλητή του και αφού αποχωριστούν: έτσι η αναζήτηση δεν σταματά ποτέ.

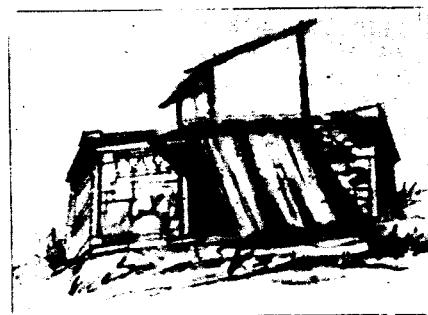
Το σημαντικό είναι ότι το ίδιο συμβαίνει και στα δημοσιευμένα κείμενα του Πικιώνη: έχουμε πάντα τη σταθερή εντύπωση ότι διαβάζουμε κάποιο σπάραγμα, κάποιο δηλαδή απόσπασμα από μια άγνωστη συζήτηση του Πικιώνη με τον εαυτό του, που συνεχίζεται αέναα με μικρές παρεκκλίσεις πότε προς το ένα και πότε προς το άλλο θέμα. Έτσι για παράδειγμα συμβαίνει στη «Συναισθηματική

τοπογραφία» που ήδη αναφέρθηκε:

Περπατώντας επάνω σε τούτη τη γη, η καρδιά μας χαίρεται με την πρώτη χαρά του νηπίου, την κίνησή μας μέσα στο χώρο της πλάσης, την αλληλοδιάδοχη τούτη καταστροφή κι αποκατάσταση της ισοροπίας που είναι η περπατησιά.

Εδώ μοιάζουμε να συμμετέχουμε σε μια ακόμα εξομολογητική προσπάθειά του, όπου έκδηλα δείχνει την ανάγκη επικοινωνίας που έχει με τον περίγυρό του. Και ακριβώς επειδή ο λόγος αυτός είναι στην ουσία του εξομολογητικός, για αυτό και είναι ελλειπτικός – είναι το καταστάλαγμα μιας σκέψης που απλά υπενθυμίζει στον αναγνώστη ή στον ακροατή παλιότερες απόψεις και εκτιμήσεις, χωρίς να χρειάζεται να τις αναπτύξει ολοκληρωμένα.

Όπως λοιπόν ο Πικιώνης είναι απορροφημένος στις σκέψεις του και μοιάζει να μην νοιάζεται για ό,τι συμβαίνει γύρω του, ψιθυρίζει ή χάνεται σε παρεκβάσεις

που μένουν μετέωρες, αναγκάζοντάς σε αντίστοιχα να συμμετάσχεις σε μια κοινή «τελετή» μύησης. Αυτό δημιουργεί μια ιδιαίτερη ατμόσφαιρα που έμενε ζωνηρά αποτυπωμένη στη μνήμη των φίλων και συνεργατών του. Με άλλα λόγια, έχουμε τουλάχιστο μια μαρτυρία ότι ο σπόρος του δεν έπεφτε σε πέτρες και αγκάθια. Τι αποκόμιζαν όμως όσοι τον άκουγαν ή τον διάβαζαν; Εδώ χρειάζεται να είμαστε λίγο επιφυλακτικοί, γιατί μπορεί να ξέρουμε τις συγκινητικές αντιδράσεις μιας δράκας από στενούς φίλους, αλλά αυτό δεν μας λέει τίποτα για το «ευρύτερο κοινό».

Πριν όμως αγγίξουμε το πάντα ασαφές αναγνωστικό κοινό, για παράδειγμα των *Τεχνικών Χρονικών* ή έστω στο *Τρίτο Μάτι*,¹⁹ ας δούμε τις πιθανότητες που είχε να έχει αντίκτυπο ακόμα και στους στενούς του φίλους. Η τεχνική που καλλιέργει συστηματικά σε όλη τη σταδιοδρομία του, μιας «δημοουργικής ασάφειας», μπορεί να κατασκευάζει μια όμορφη ατμόσφαιρα, αλλά μήπως από την άλλη μεριά δεν αφήνει έκθετο αυτό τον ελλειπτικό λόγο, να ερμηνευτεί αυθαίρετα από τον αποδέκτη; Γιατί είναι φυσικό ο καθένας να τείνει να «διαβάσει» εκεί μέσα ό,τι μπορεί (ή θέλει) να διαβάσει. Ο Πικιώνης ρίχνει το «σπόρο» του χωρίς να περιμένει άμεσο αποτέλεσμα, άρα δεν έχει τρόπο να διαπιστώσει ποια είναι η δεκτική ικανότητα του ακροατηρίου του.

Όχι πως δεν τον ενδιαφέρει κάτι τέτοιο: στη «διδασκαλία» του γίνεται συνε-

χής έλεγχος της γνώσης με διαλεκτικό τρόπο. Επίσης, το 1965 ρωτά το ακροατήριό του αν κατάλαβε τα όσα είπε.²⁰ Αλλά ξέρει να κρατά κάποια απόσταση στη συζήτηση με τους σπουδαστές του το 1953 που καταγράφει ο Π. Καλαντζόπουλος,²¹ ο Πικιώνης δεν παρεξηγείται που οι μαθητές του δε θέλουν να τον ακολουθήσουν σε μια αποκαλυπτική συζήτηση για τον Γκρέκο: «...το συγχωρούσε αυτό, το 'βλεπε συμπαθητικά».

Για να δούμε την απήχηση στο ευρύτερο κοινό, αναγκαστικά θα προσφύγουμε σε αντιπροσωπευτικά κείμενα που δημοσιεύτηκαν κατά περιόδους στην Ελλάδα, που θεωρητικά ανταποκρίνονταν σε κοινά αποδεκτές θέσεις. Για παράδειγμα, στα κείμενα του μεσοπολέμου διακρίνεται αρχικά μια προσπάθεια για κοινωνική στέγαση, αργότερα μια διαμάχη γύρω από το μοντερνισμό και σε όλη τη διάρκεια, μια ενασχόληση με τα προβλήματα της ελληνικής πόλης. Ο Πικιώνης δεν ασχολείται διόλου για το πρώτο, δίνει μια πρωτοποριακή συνέντευξη για το δεύτερο²² και γράφει μια προδρομική άρνηση αμέσως μετά για το ίδιο θέμα²³ όσο για το τρίτο ζήτημα, ...ν αρκείται μόνο στα λόγια αλλά από τότε έχει αρχίσει ενεργό δράση που θα συνεχίσει και μεταπολεμικά.

Τι σημαίνουν αυτά; Κατά την άποψή μου, ότι υπάρχουν κοινός δεσμοί του Πικιώνη με όσους αρχιτέκτονες (ή γενικότερα, ανθρώπους των τεχνών) έχουν να δείξουν ευαισθησία απέναντι στα ζητή-

ματα του χώρου στην Ελλάδα, αλλά ότι δεν παύει ποτέ να αποτελεί μια ειδική περίπτωση. Η «αληθινή αμηχανία»²⁴ του αυτόματα τον απομάκρυνε από το κλίμα που επικρατούσε τότε, και, ακόμα περισσότερο, μεταγενέστερα. Παρ' όλα αυτά όμως, θα δώσει κανονική μάχη με αρχαιολόγους και άλλους επίσημους για τα έργα της Ακροπόλεως²⁵ και το ίδιο θα κάνει για να παραγγελλθούν δύο αξιόλογα πορτραίτα καθηγητών του Πολυτεχνείου.²⁶ Η ιδιαιτερότητά του λοιπόν δεν έχει τόσο να κάνει με το ότι αντιδρά σε κάθε εκδήλωση κονφορμισμού (όπου εύκολα έβρισκε συμμάχους γύρω του), αλλά στο ότι παράλληλα με αυτό, μπορεί και στοχάζεται βαθύτερα από τους σύγχρονούς του. Και εκεί είναι που δεν μπόρεσαν να τον ακολουθήσουν οι άλλοι...

Πέρα όμως από τη συγκεκριμένη απήχηση που δυνητικά είχε ο λόγος του Πικιώνη στους σύγχρονους του ως εργαλείο δράσης, χρειάζεται ίσως να διερευνηθεί και η πιθανή επίδρασή του πάνω στον κριτικό λόγο της εποχής του και το μεταγενέστερο. Δηλαδή, το ύφος του καθεαυτού βρήκε μιμητές ή, έστω, άνοιξε γενικές κατευθύνσεις που οφείλουν την καταγωγή τους σε αυτόν;

Αν ψάχναμε για κάτι τέτοιο, ποια χαρακτηριστικά του θα αναζητούσαμε; Νομίζω τη διστακτικότητά του να αναφερθεί σε ονόματα ομοτέχνων του, ιδίως ζώντων, στην αποφυγή συγκεκριμένων αναφορών σε παραδείγματα που να εικονογραφούν τα όσα υποστηρίζεις – σε γενικές γραμμές, τη διατήρηση μιας αφαιρετικής έκφρασης που δρα επαγωγικά. Αυτό για παράδειγμα είναι πιο εμφανές στα κείμενα για την παραδοσιακή αρχιτεκτονική, ακόμα και εκείνα που συνοδεύουν σχέδια αποτυπώσεων,²⁷ ή στα κείμενα για τη Ρόδο και τη Φορτέτζα Ρεθύμνου,²⁸ όπου πουθενά δεν εμφανίζεται μια συστηματική, «επιστημονική», με την τρέχουσα ορολογία, ανάλυση των δεδομένων. Μπορεί να παρεμβάλονται ορισμένα ονόματα σποραδικά, αλλά πουθενά δεν υπάρχει εκείνη η καταγραφή των πάντων με το πρόσημα της πληρότητας της γνώσης. Έτσι λοιπόν, ο λόγος του Πικιώνη δεν μπορεί να θεωρηθεί «επιστημονικός», πράγμα που τον κατατάσσει αυτόματα σε ιδιαίτερη κατηγορία.

Τελειώνοντας, ας επιστρέψουμε στην αρχική διάκριση ανάμεσα σε αντίκτυπο συγχρονικό και διαχρονικό των κειμένων του Πικιώνη. Εκ των υστέρων, αν κανείς παρακάμψει την πλημμυρίδα ενός δήθεν επιστημονικού λόγου που καταδυναστεύει τυραννικά τη σημερινή ελληνική σκηνή, μπορεί να διακρίνει και ένα διαφορετικό λόγο να αρθρώνεται, σε αντιδιαστολή με τον προηγούμενο. Χωρίς να μας απασχολήσει εδώ η σχετική του νομιμότητα, ας δεχτούμε απλά ότι αυτός ο-

φείλει πολλά, αν όχι τα πάντα, στον Πικιώνη.

Η καλλιέργειά του γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης, όπου και κυριάρχησε, μέσα από τη διδασκαλία του Δημήτρη Φατούρου, αλλά και στην Αθήνα, μέσα από τα κείμενα των Δημήτρη και Σουζάνας Αντωνάκη. Χωρίς να αναφερθούμε σε άλλα ονόματα νεότερων, που ασφαλώς υπάρχουν, αυτά και μόνο αρκούν ως δείκτης της μεγάλης διάδοσης που γνώρισε μεταπολεμικά το ύφος του Πικιώνη. Και αν κανείς συνυπολογίσει τη δυσκολία διάκρισης ανάμεσα σε «ύφος» και «περιεχόμενο», θα μπορούσαμε, θεωρητικά τουλάχιστον, να εκτιμήσουμε εξίσου και την επίδραση που είχε η διδασκαλία του Πικιώνη στην Ελλάδα – όχι μόνο ως τρόπος σκέψης αλλά και ως τρόπος δράσης – τις τελευταίες δεκαετίες. Οπότε θα είχαμε τη δυνατότητα να εκτιμήσουμε πόσο «προφητικός» ήταν ο λόγος του.

Στην πράξη όμως τα πράγματα δεν λειτούργησαν με αυτό τον τρόπο, ίσως γιατί από τη φύση τους είναι περισσότερο πολύπλοκα. Όπως ο ζωντανός Πικιώνης γνώρισε μια αναπάντεχη υποστήριξη στο συμβούλιο για τα έργα της Ακρόπολης από τον Κώστα Κιτσίκη (ο αντίποδάς του στο Πολυτεχνείο),²⁹ έτσι και στην πρόσφατη περίοδο της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής, ο Πικιώνης «χρησιμοποίησε» για τους πιο αντιφατικούς στόχους. Στο όνομά του γράφτηκαν (και χτίστηκαν) τόσο ετερόκλητα πράγματα ώστε να καταργηθεί οποιαδήποτε «λογική» σειρά διαδοχής ή κληρονομιάς του. Μια και ο «μύθος» του Πικιώνη γνώρισε τέτοιες παραμορφώσεις, που σήμερα είναι σχεδόν αδύνατο να διακρίνει κανείς τι ακριβώς αντιπροσωπεύει, παύει να είναι δυνατή και η νηφάλια εκτίμηση της σημερινής υποδοχής του γραπτού του έργου. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για τα διεσπαρμένα διαβάσματα του Πικιώνη, βλ. Ζ. Λορεντζάτου, *Ο αρχιτέκτονας Δημήτρης Πικιώνης*, Αθήνα 1969, σ. 38-52.
2. Βλ. έκθεση με θέμα «Δημήτρης Πικιώνης, 1887-1968. Διαδρομές και συναντήσεις», οργανωμένη από την Ε. Καλαφάτη (Νοέμβριος 1987) στην Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, όπου για πρώτη φορά τεκμηριώνονταν ακριβώς αυτές οι διασυνδέσεις του Πικιώνη με την εποχή του.
3. *Το Τρίτο Μάτι*, αρ. 2-3/1935.
4. Για τον εκλεκτικισμό του, βλ. για παράδειγμα την έκθεση που οργάνωσε στην αίθουσα Στρατηγούπολου, το 1938 (*Νεοελληνικά Γράμματα* 59/1938, σ. 15, και Ζ. Παπαντωνίου, «Η λαϊκή αρχιτεκτονική.

- Λαογραφία των πλαστικών τεχνών», *Ελεύθερον Βήμα*, 23.1.1938).
5. «Υποθήκες από την ελληνική παράδοση» (1963), Δ. Πικιώνης, *Κείμενα*, σ.281 κ.ε. Επίσης, βλ. τις δύο διαλέξεις που έδωσε στο Πολυτεχνείο, το 1965, όπου σε κάποιο βαθμό δανείζεται μεγάλα κομμάτια από τις «Υποθήκες...» (υπό δημοσίευση).
  6. *Φιλική Εταιρεία*, 4/1925, σ. 145-158 (αναδημ. *Κείμενα*, σ. 53 κ.ε.).
  7. Βλ. κείμενα δύο διαλέξεων στο Πολυτεχνείο το 1965, έτσι όπως απομαγνητοφωνήθηκαν από το συγγραφέα (υπό δημοσίευση).
  8. Ο Πικιώνης καταχώρησε τέσσερα κείμενα στο *Τρίτο Μάτι* στα δύο χρόνια της κυκλοφορίας του (1935-37).
  9. *Ζυγός*, 27-28/1958, σ. 4-7.
  10. Ομιλία Δ. Φατούρου, με θέμα «Ο έμμεσος λόγος», 8.12.1987, στη σειρά των εκδηλώσεων για τον Δ. Πικιώνη στην Εταιρεία Σπουδών Νεοελλ. Πολ. και Γεν. Παιδείας.
  11. Π. Καλαντζόπουλος, *Μια κατεδάφιση*, Αθήνα 1988, σ. 19-21.
  12. *Ζυγός*, 27-28/1958, σ. 20.
  13. Π. Καλαντζόπουλος, ο.π., σ. 151.
  14. Βλ. παρέμβαση Πικιώνη για να μην ενταχθεί η περιοχή της Γούβας στο σχέδιο πόλεως (Δ.Σ. Δεβάρης, «Το πολυθρύλητον σχέδιον Πόλεως. Τα δεινά μας θα επιταθούν. Ένα έγκλημα κατά των Αθηνών», *Ελεύθερον Βήμα*, 13.3.1934).
  15. «Ότι υπάρχει μια τέτοια επιρροή δηλώνεται άμεσα από τη χρήση αποσπάσματος του Ταγκόρ στο άρθρο του «Ιδεογράμματα της δράσεως» (*Το Τρίτο Μάτι* 1/1935). Παράλληλα βλ. το πέρασμα Ινδών φιλοσόφων-συγγραφέων από την Ελλάδα ή και δημοσιεύσεις έργων τους στον καθημερινό τύπο της εποχής: «Ο Ταγκόρ εις τας Αθήνας», *Ελεύθερον Βήμα*, 26.11.1926 και F.L. Minnigerode, «Ο Ρ. Ταγκόρ για τον Δυτικόν πολιτισμόν», *Ελεύθερον Βήμα*, 30.1.1928· Αμμαντά Κουρασάμυ, «Η Σακουντάλα της Μαχαράβατα», *Ελεύθερον Βήμα*, 14.9.1929· διάλεξη του Κριναμούρτι στην Αθήνα, 11.12.1930 (*Ελεύθερον Βήμα*, 9.12.1930).
  16. Εδώ υπονοείται το «Δελφικό Κέντρο» του Σικελιανού, για το οποίο ο Πικιώνης εκπονεί μια σειρά από σκίτσα το 1934.
  17. Βλ. δύο από τα κείμενα που γράφτηκαν από τον Πικιώνη σχετικά με τον οικισμό της Αιωνής, *Κείμενα*, σ. 255-265.
  18. Π. Καλαντζόπουλος, ο.π., σ. 152.
  19. Με το να απευθύνεται στο σύνολο των μελών του ΤΕΕ, η έκδοση *Τεχνικά Χρονικά* κανονικά θα έπρεπε να παρουσιάζει μια «ουδετερότητα» απέναντι σε επιμέρους κλαδικές αναζητήσεις – ιδιαίτερα στην αρχιτεκτονική, που δεν εντάσσεται εύκολα στα υπόλοιπα «τεχνικά» επαγγέλματα. Ανέλιπτα όμως, η έκδοση αποτελεί πολύτιμο βοήθημα για την έρευνα της αρχιτεκτονικής του Μεσοπολέμου (πράγμα που δεν ίσχυσε στη μεταπολεμική περίοδο, ιδιαίτερα όσο πλησιάζουμε τις τελευταίες δεκαετίες). *Το Τρίτο Μάτι* εξ ορισμού απευθυνόταν σε έναν πιο κλειστό κύκλο ομοϊδεατών, άρα είχε τη δυνατότητα μιας πιο ελεύθερης ή ριζοσπαστικής έκφρασης.

20. Δύο ομιλίες στο Πολυτεχνείο, 1965 (βλ. σημ. 6).
21. Π. Καλαντζόπουλος, ο.π., σ. 94.
22. Βλ. συνέντευξη Πικιώνη («Αισθητική και τεχνική», *Ελεύθερον Βήμα*, 27.11.1930).
23. «Γύρω από ένα συνέδριο», *Τεχνικά Χρονικά*, 39/1938, σ. 755-756.
24. Π. Καλαντζόπουλος, ο.π., σ. 143.
25. Στο ίδιο, σ. 71-74.
26. Στο ίδιο, σ. 75-79.
27. Σύλλογος Ελληνική Λαϊκή Τέχνη, *Αρχοντικά της Καστοριάς*, 1948 («Σημείωμα επί της εκδόσεως»).
28. «Το πρόβλημα της μορφής» (1950) και «Τουριστική αξιοποίησης φρουρίου Φορτέτζας Ρεθύμνου» (1966), αναδημ. *Κείμενα*, σ. 294 κ.ε. και 277 κ.ε.
29. Π. Καλαντζόπουλος, ο.π., σ. 72.